

Botos Katalin

Terhes örökség

Rendszerváltozás egy pénzügypolitikus szemével

ÖSSZEFOGLALÓ: A negyedszázada történt rendszerváltás terhes és napjainkat is befolyásoló örökséget hagyott: az elmaradt bér-ár-reformot és a jelentős államadósságot. A tanulmány eloszlatni igyekszik a tévhiteket, hogy az első kormány elmulasztotta az adósságelengedés kérését, bizonyítja, hogy erre a kezdetekkor nem volt mód. Bemutatja, hogy az induló elképzelések számoltak egy bér-ár-reformmal, mert a bérek számos költséget nem tartalmaztak, amelyek a piacgazdaságban a bérek részét képezik: lakhatás, egészségügy, oktatás. Érdekeség, hogy a tanulmány igazolja: lehetséges lett volna 1990-ben a reformot megvalósítani, egy párhuzamos béremeléssel és járulékcsoökkentéssel. Mivel erre nem került sor, a bérek színvonal a nyugatiakhoz viszonyítva alacsony maradt. A nagy rendszerek „reformja” ezért gyakorlatilag csupán életszínvonal-csökkentő megszorításokat jelent s nehézkesen valósul meg.

KULCSSZAVAK: adósságcsökkentés, bér-ár-reform, nagy rendszerek reformja

JEL-KÓD: H5, H63, E31, E24

Most, hogy 2015-ben kerek negyed százados évfordulóját ünnepeltük a rendszerváltozásnak, számos visszaemlékezés született. Megkísérlem e tanulmányban bemutatni a különböző nézeteket. Tanulságos, hogy ugyanazt az eseményt hogyan látták azok, akik benne voltak, s azok, akik a múlt egy részét már csak történelmi olvasmányokból ismerik. Szóba kerül a rendszerváltás közvetlen és közvetett előzményeiről, az első kormány által megkapott örökségről, majd annak kezeléséről. Hogyan és mit kezdett vele az újszülött demokrácia? S mire jutottak vele napjainkig? Csak néhány fontosabb kérdést járok körül, a szerzők véleményét egybevetve saját emlékeimmel és más visszatekintők gondolataival.

Ha azt kérdezzük, milyen Magyarországot szerettünk volna kiépíteni a rendszerváltás után, akkor a válasz: szociális piacgazdaságot. Hasonlót, mint amelyet *Ludwig Erhard* a II.

világháború után Németországban megvalósított. Ezt tükrözte az MDF programja és részben a kormányprogram is. Hogy ebből mi valósult meg, az a körülményektől függött.

Mi forog a fejekben egy negyedszázadot követően? Hogyan értékeljük a korszakfordító eseményeket? Mit kérdezzünk meg oly gyakran magunktól?

Az egyik leggyakoribb kérdés, hogy nem lehetett volna-e másképp csinálni?

Sokan mondják például, hogy nem kellett volna felrúgni a volt szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatokat. Ugyanakkor viszont nem kellett volna a nyugati pénzügyvilág felé vállalni azokat az adósságterheket, amelyeket még a szocialista kormányok halmoztak fel. Elmulasztottuk – mondják – azt a kegyelmi pillanatot, amikor megtagadhattuk volna a régi rendszertől örökölt adósságok törlesztését. Minden másképp alakulhatott volna, ha továbbra is van exportpiacunk, s nem nyomja a gazdaságot a 21 milliárd dolláros adósság.

Levelezési e-cím: evmkabor@gmail.com

E két témáról elmondom, mit vélek igazságnak. Szeretném viszont azt is felvázolni, hogy mi az a két fontos lépés, amit valóban nem tettünk meg közvetlenül a rendszerváltozás után, s aminek terheit ma is nyögjük.

NYUGATI NYITÁS – KELETI ZÁRÁS?

Lentner Csaba úgy fogalmaz az Éghajlat kiadó által a közelmúltban megjelentetett „beszélgető-könyvben” (Patai, Parragh, Lentner, 2015), hogy az Antall kormány „botorul felrúgta” a KGST-kereskedelem korábbi gyakorlatát. Sorozatos gazdaságpolitikai hibákra utal. *„Ilyen volt az adósságelengedés, az adósság-átütemezés felelőtlen elbagatellizálása, a transzferabilis rubelrendszer, a KGST felmondása, úgy, hogy egy másik szövetségi rendszerbe – egyidejűleg – nem integrálódtunk...”* (Patai, Parragh, Lentner, 2015, 139. oldal).

Ami azt illeti, a konvertibilis deviza fizetésre való átállásról még a Németh-kormány alatt döntés született. Részesem voltam annak a megbeszélésnek – mint egyetlen szakértő –, amit e tárgyban *Medgyessy Péter* akkori miniszterelnök-helyettes a gazdasági kutatóintézetek vezetőivel tartott. Ma se tudom, s akkor sem értettem, vajon mit gondoltak politikusaink, hogy ha az oroszok nem vesznek tőlünk, akkor hova adunk el? Mi lesz a magyar gazdasággal, amelynek igen jelentős gépipari, élelmiszeripari szektora erre a szocialista piacra, ennek igényzintjére állt rá? Talán gyorsan korszerűsítünk majd, hogy versenyképesek legyünk más piacokon is? De milyen forrásokból? A transzferabilis rubelről a konvertibilis rendszerre való áttérés átmenetileg mindenképpen jelentős cserearányomlással, árvesztéssel fenyegetett. Ezt előre lehetett látni. Nem volt érdemes siettetni... Véleményemnek a tárgyaláson hangot is adtam.

Később a tények megerősítették a feltételezéseimet. Ma sokan, az ifjabb generációból

úgy gondolják, hogy az akkori „rossz struktúra” törvényszerűen el kellett, hogy tűnjön, s ezt nem lett volna érdemes visszatartani a rendszer továbbéltetésével. Mi a „rossz struktúra”, az nagyon viszonylagos fogalom. Gyakorlati érzékkel bíró emberként azt kell mondanom – s akkor ezt is mondtam –, hogy a felismert szükségszerűségnek elébe kell menni, de nem megadóan, hanem küzdve, cselekedve. Így például a magasabb korszerűségi szint elérésével biztosítani a szélesebb körben versenyképes piaci jelenlétet – de addig, amíg ez megvalósulhat, őrizni kell a számunkra kedvező értékesítési lehetőségeket. Nem ölbe tett kézzel ülni, hanem felkészülni a változásokra, cselekedni. A mi gazdaságszerkezetünk nem volt olyan rossz, hogy méltó lett volna a lesöpprésre. Termékeinknek – némi továbbfejlesztéssel – lehetett volna továbbra is piaca. Még napjainkban is érdeklődtek Latin-Amerikából, hogy gyártunk-e IKARUS-buszokat. Amelyek egyébként még romjaikban is, 20 évvel a rendszerváltozás után is működtek a volt Szovjetunió egyes városainak közlekedésében.

Az azonban igaz, hogy a szocialista mechanizmus, a félreform, amit csináltunk, számos sebtől vérzett. Azt egy komplex piaci mechanizmusnak mindenképpen fel kellett azt váltania. De hogy milyen piaci mechanizmusnak, azt nem volt egyszerű megmondani.

Patai Mihály így nyilatkozott az idézett könyvben: *„Én (...) nem tekintem szükségszerű folyamatnak a keleti piacok elvesztését. Egyszerűen hibás politikai stratégiai döntésnek tekintem (...) a Szovjetunió szétesése 18–24 hónappal később következett be, mint nálunk a rendszerváltás. A szovjetek részéről nem érkezett olyan jelzés, hogy textilipari, vagy mezőgazdasági termékeinket nem akarják átvenni...”* (Patai, ugyanott, 138. oldal). Hozzáteszem azonban: de olyan jelzés se jött, hogy fizetni akarnának érte. Különösképpen nem energiahordozó szállításával, amire égető szükségünk volt. Azt dollárért meg kellett a Szovjetuniótól, (majd

az oroszoktól) venni. Szállítani viszont csak hitelbe tudtunk volna.

Parragh László kissé differenciáltabban fejti ki: „*Részben szükségszerű volt, részben saját butaságunk következménye, hogy elvesztettük a keleti piacot. Szükségszerű volt, hisz az a piac szétesett...*” (Uo., 138. oldal)

Más forrásokból realisabb megítélést kaphatunk. Vegyük kézbe például *Bába Iván* ugyancsak 2015-ben megjelent könyvét! Ebben *Martonyi János* így emlékezik: „Volt néhány hétre való devizatartalék, és óriási piavesztés... Megszűnt ugyanis a szovjet piac. Hogy kivonultunk volna, az nem igaz. Sőt, még akkor is megengedtük a szállítást a szovjet piacra, amikor már tudtuk, hogy nem fizetnek.” (Bába, 2015, 192. oldal) Hát ez az! Az exporttöbbletek az adott relációban két dolgot jelenthetnek: inflációs nyomást vagy fizetési mérleghiányt, a másik irányba, nyugat felé. Gyakorlatilag nálunk mindkettő bejött.

De végső soron a korabeli pénzügyminiszter szavai a döntőek. Olvassuk el, mit ír az akkori helyzetről a legilletékesebb, *Rabár Ferenc* posztumusz tanulmánykötetében ezt olvashatjuk:

„*Az történet ugyanis, hogy a KGST-összeomlás (...) olyan mértékben felgyorsult, ami egyszerűen abszurd helyzetbe hozta az országot. Ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy átmenetileg az olajszállításokat öt-hat napra leállították, hanem abban is, hogy az összes eddigi szerződéses kötelezettségeket szinte semmisnek tekintették. (...) Hétszázmillió dolláros kötelezettségük van, amelyben egyszer már megállapodtunk – még az előző kormány –, hogy ezt a szovjet fél teljesíteni fogja. Ez egy milliárdra emelkedett az idén. (...). Az egy milliárdhoz való hozzájutásunk enyhén szólva kétséges. Ez az összeg nagyságrendjét tekintve annyi, amennyit most a Nemzetközi Valutaalappal, mint folyófizetésimérleg-hiányt, – úgy tűnik –, el tudunk fogadtatni.” (Rabár, 2002, 155. oldal)*

Rabár Ferenc a fentieket az események szoros közelében 1991 januárjában egy kon-

ferencián mondta el. (Amelyen még, mint pénzügyminiszter vett részt, de már visszavonultan. 1990 őszén benyújtotta lemondását, s attól kezdve helyetteseként vittem a tárcát. Decemberben éppen ezért, a Pénzügyminisztérium államtitkáraként, nekem kellett előterjesztenem a Parlamentben az 1991 évi költségvetést.)

Rabár tudta, mit beszél. És milyen igaza lett! A következő évtizedekben kintlévőségeinkből valóban alig tudtuk valamit behajtani az oroszoktól. (Azt is csak nem túlságosan használható harci repülőgépekben... Igaz, ebben a döntésben szerepet játszott a főváros politikája, az, hogy a metróépítés orosz megvalósításának felajánlását nem fogadták el...)

Nem nehéz levonni a tanulságot. Alapvető érdekünk volt, hogy piacainkat ebben a relációban megtartsuk. Teljesen nyilvánvaló volt, (akkor is), hogy energiaigényünket csak a Szovjetunióból (Oroszországból) tudjuk kielégíteni. A korábbi évtizedekben azonban szinte minden egyes évben aktív pozícióban volt hazánk külkereskedelme a KGST-országokkal szemben! Ez a piac égetően fontos volt a magyar gazdaságnak! Annyira naiv nem volt az akkori kormány, hogy ilyen alapvető összefüggést ne látott volna be valamiféle ideológiai hozzáállásból. Mit lehetett azonban tenni, ha 1990 után a szovjetek egyszerűen nem tudtak fizetni? Nem tudtak, de nem is akartak. Nem mi nem akartunk szállítani nekik. Csak nem tudtuk hitelbe szállítani. Mi magunk is külföldi hitelre szorultunk, nemhogy mi tudtunk volna nekik devizában hitelt nyújtani. (A német Hermes, a francia Cofas exporthitel-biztosító ezzel szemben képes volt rá. A piacon való bennmaradásnak gyakran az exporthitel-biztosítás az ára.) Ráadásul, az oroszok jelentős agrársegélyeket kaptak Nyugattól, ami nehezítette, hogy a mi élelmiszereinket, amelyek korábban kemény terméknek számítottak, készpénzfizetés fejében értékesíteni tudjuk nekik... Nyugat egyrészt félt attól, hogy az oro-

szoknál a forrásszűke miatt elhanyagolják az atomerőművek karbantartását, és újabb Csernobil következhet be. Másrészt tej- és vajfölöslegei voltak az EU-nak. Nagylelkűsége révén, amellyel baloldali politikusaik egyébként saját népszerűségüket emelték, megszabadult a tárolt élelmiszereitől. Ez a lépés azonban a mi piaci esélyeinket rontotta.

Félreértés tehát annak feltételezése, hogy ideológiai okokból nem szerettünk volna keleten kapcsolatokat fejleszteni. A piacokon való benmaradásunk egyszerűen átmeneti finanszírozást igényelt volna. Ehhez azonban a költségvetésben nem volt forrás. A Nyugat és az IMF nem méltányolta, hogy a piacgazdaságra való áttéréshez forrás kell. (Azt sem, hogy nem magunk választottuk azt az utat, amire annak idején Jalta kényszerített. Ha már politikai összefüggéseket keresünk, ezt az alapvető tényt nem szabad figyelmen kívül hagyni.)

Nem a helytelen kormánypolitika, hanem a körülmények összejátéka volt a keleti piacok összeomlásának oka.

Megjegyzendő, azért mégis tehettünk volna valamit a rendszerváltás után. Ha nem is rögtön az első években, de talán még akkor sem lett volna teljesen késő. A privatizációs bevételek egy részét ugyanis lehetséges lett volna olyan intézmények megerősítésére fordítani, amelyek az átalakulás során a vállalkozásokat támogatták volna a felzárkózásban, versenyképessé válásban, az exporthitelezésben. Ez azonban később se történt meg (vagy csak nagyon kis tökéerejű intézményekkel.) (Érdekes történelmi tény, hogy Horn Gyula megkérdezte egy vegyes összetételű, Rabár Ferencet, Botos Katalint, Botos Józsefet, Kopátsy Sándort is magában foglaló közgazdászcsapattól, hogy mire lenne célszerű fordítani a privatizációs bevételeket. Azt javasoltuk, hogy részben adósságtörlesztésre, de részben a vázolt intézmények kiépítésére kellene felhasználni. Hogy mégsem hallgatta meg ezt az akkori kormány, annak okát csak sejteni lehet.

Nyilván a liberális szárny volt erősebb a kormányzatban, amely minden állami beavatkozást elutasított.)

AZ ADÓSSÁG KÉRDÉSE

Másik tipikus kérdés: Miért nem volt mód az adósságok elengedésére? A külföldi államadósság kérdésében rengeteg illúzió él még napjainkban is. Az átlagemberben felmerül a kérdés: Miért nem kérte ezt mindjárt a kormányalakítás után *Antall József* vagy Rabár Ferenc? Miért vártak? Talán valami úriemberi magatartásból? Vagy pusztán ostobaságból? Netán tudatos összejátszásból, a nyugati tőkével? Elképesztő változatossága van a feltételezéseknek.

Nemcsak az utca embere, de a magyar értelmiség jó része sem érti a dolgot. Úgy vélik, az Antall kormány elmulasztotta az első öt perc kegyelmi pillanatát, amikor a Nyugattól joggal kérhettük volna adósságaink elengedését

A RETÖRKI (Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet) a negyed százados évfordulóra megjelentetett egy tanulmánykötetet: „A rendszerváltáshoz vezető út” címmel. (Lóránt szerk., 2015). Ennek könyvbemutatóján *Bíró Zoltán* igazgató, az egykori MDF alapító tagja, úgy fogalmazott, hogy a németekben meglelt volna a hajlandóság 1990-ben az adósságelengedésre. Idézett egy személyes beszélgetést egy német parlamenti képviselővel, aki azt mondta, támogatnának ilyen lépést, „*de ha egyszer Antall József a német parlamentben kijelenti, hogy mi fizetni fogunk, akkor mit tehetnénk?*”

Nyilván nem tudta az a bizonyos német képviselő, hogy Antall Józsefnek miért kellett ezt a kijelentést minden külső fórumon hangsúlyoznia. (Az átlagos képviselők tájékozottsága Nyugaton sem sokkal magasabb, mint nálunk. Én viszont tudom, mert hasonló kijelentést nekem is kellett akkoriban tennem.)

De nem csak Bíró Zoltánnak ez a nézete. Egyes volt korábbi politikusok, – akik egyéb-

ként pártállástól függetlenül, a nemzeti érdeket őszintén fontosnak tartották –, ugyancsak hasonló véleményt fogalmaznak meg visszaemlékezéseikben. Már 2003-ban megjelent *Pozsgai Imre – Polgár Tibor* beszélgetőkönyve, amely fessegette ezt a kérdést. (Pozsgai – Polgár, 2003) A Veritas Intézet frissen kiadott kötetében pedig a következőket olvashatjuk: „*Antall Józsefnek a nyugatiak asztalára kellett volna tenni az adósságállomány kérdését.*” (Szűrös Mátyás) (Bába, 193. oldal). „*Magyarország 1956 óta olyan magas piedesztálon a világ szemében nem állt, mint 1989-ben. Ez alapot adhatott volna arra, hogy a Kádár rendszert, a kontinuitást, – mondjuk az adósság dolgában – nem vállaljuk*” (Pozsgai Imre). (Bába, 202. oldal)

A valóság azonban az, hogy erre egyáltalán nem volt mód. Az MNB devizatartalékai 1990 márciusára minimálisra csökkentek. Nem kaptunk rövid lejáratú betéteket sem. Azt kérték tőlünk a hitelezőink 1990 tavaszán, még a választások előtt, hogy erősítsük meg: ha mi győzünk, fizetni fogunk. Ha nem ezt tesszük, akkor még nem is győztünk, még meg se alakult a kormány, még hátra volt a második forduló, de már meg is buktunk volna. Hamarosan jelentkeztek volna ugyanis olyan gazdasági szereplők, akik – mint azt korábban ténylegesen jelezték is –, debt-equity swap formájában, privatizáció fejében, gyors rendezést ígértek volna. Ismeretes *Soros György* ilyen természetű ajánlata. Adott esetben egy kézbe került volna a felmérhetetlen – és felméréstlen – értékű magyar állami vagyon nagy része. (Így is sok vagyon került külföldi kézbe később, de legalább szórt tulajdonosi szerkezetben.)

Mit kellett tehát mérlegre tennünk? Magyarország importfüggő gazdaság. Csaknem minden vállalat, minden ágazat jelentős importra szorul. Ha nincs import, nincsen export sem! Sőt, egyáltalán termelés sincs! Még a mezőgazdaságban is elengedhetetlen volt a gépek, gépalkatrészek, műtrágyák, s az energia külföldről való behozatala... Ahhoz

pedig deviza kell! A külföldi betéteket azonban kivonták a magyar bankokból. Devizatartalékunk a nullán. Ha nem zárjuk ki az esetleges nemfizetést, az országot a külföldi tőke rövid időn, néhány héten belül ellehetetleníti. Az IMF határozottan a fizetések fenntartásához kötötte a stand-by hitel megadását. Ha megtagadjuk a hitelek visszafizetését, jó időre kizárjuk magunkat a külföldi pénzügyi piacokról. Éppen elég időre ahhoz, hogy államcsőd jöjjön létre, amelybe 100 százalékig biztos, hogy szinte azonnal belebukott volna a kormány.

Rabár Ferenc (másfél évvel a lemondása után, tehát még elég közel az eseményekhez) így beszélt, írt erről egy tanulmányában:

„... *Magyarország számottevő külső forrásra nem támaszkodhat a liberalizációs és stabilizációs politikájának a végrehajtásához, sem adományok, sem adósságkönnyítés formájában.* Aki figyelemmel kíséri a fejlett országok politikáját és áldozatkészségét, az sejti, aki pedig részt vett konkrét tárgyalás-sorozatokon, az tudja, hogy ez több mint feltételezés: ez egyszerű tény” (Rabár, 2002, 170. oldal).

A kormány azt remélte, hogy egy fokozatos átmenettel, a fizetések ígérete mellett sikerül majd átstrukturálnunk a rövid lejáratú tartozásokat hosszú lejáratúakra, s ez alatt a gazdaság megerősödve, „kinövekedjük” a hiteleket. (Megjegyzendő, ez az átstrukturálás a ciklus végére meg is történt. Azzal együtt, hogy a fizetési mérleg hiánya akkorra erősen megnőtt... Erről az MNB adatai tanúskodnak.)

Tudjuk, hogy a fizetésektelenné vált Mexikónak és Brazíliának többször is „összegründoltak” pénzügyi segítséget az amerikai bankok. Ebbe azonban belejátszottak igen jelentős amerikai érdekek, mindenekelőtt az adott országokban lévő amerikai befektetések is. No meg a piacok mérete sem hasonlítható hozzánk. Van az úgy, hogy nem az adós, hanem a hitelező aggódik a nemfizetés miatt, ha sok pénze forog kockán. A hitelező orszá-

gok bankjainak túl nagy veszteséget okozott volna egy Brazília-méretű országcsőd. A mi esetünk azonban más volt. Kicsik is voltunk számukra, nem is voltak akkor még nálunk jelentős befektetések. Ragaszkodtak tehát a fizetéshez. Kikényszerítették, bármi áron.

A lengyel példától is eltérő volt a helyzetünk. 1990 előtt Lengyelország is szocialista ország volt, (de ne feledjük el, jóval nagyobb méretű, mint mi.) Számottevő devizatartozásai voltak. Külföldi hiteleinek jelentős része azonban amerikai kormánykölcson volt. Nekünk bankhiteleink voltak, s főképp értékpapír-kibocsátással vontunk be tőkét. Ezzel kapcsolatos „leírásokkal” nehezebb feladat lett volna. A lengyelek amerikai államhiteleiket az USA-ban a hatékonyan működő lengyel lobbisegítségével, sikeresen az amerikai adófizetőkre hárították... A magyar emigrációnak az amerikai kongresszustól nem volt mit kérnie. De egyébként is létszámban kisebbek és megosztottabbak voltak az ottani magyarok, mint az amerikai lengyelek. Az is tévedés, hogy a magyar kormány nem tett tapogatózó lépéseket a kontinensen a német kormány felé, segítség megszerzése érdekében. Ha valakivel, hát a német kancellárral jó viszonyt ápolt Antall József. *Kohl* azt mondta, hogy a maximum, amit országa adni tud, egy jelentősebb összegű kedvezményes hitel. Ha belegondolunk a két Németország egyesítésének költséges folyamatába, amelybe kis híján belebukott akkor Kohl kancellár, ezen nem is csodálkozhatunk. Mindenestre, nekünk ennyi is jól jött akkor.

Ez tehát a magyarázata az úgynevezett. „kegyelmi pillanat elszalasztásának”.

Az már más kérdés, hogy a későbbiekben volt-e lehetőség olyan, az IMF által támogatott megoldásokra, amelyekről Patai Mihály számol be beszélgetőkönyvükben. Patai Mihály kifejti, hogy lett volna bizonyos lehetőség egy csendes újratárgyalásra, amelynek során a kamatok fizetését részlegesen meg lehetett volna úszni. Magyar világbanki képviselőként

rálátása volt az ügyre, kívülről. Hogy valóban voltak ilyen kezdeményezések, megerősíthetem. Magam tettem jelentést amerikai utamat követően a kapott információkról a miniszterelnöknek. (Éppen Pataival való washingtoni találkozásom után. Visszajelzést nem kaptam.) Az 1991-es bizalmas pénzügyminiszeri tárgyalásokról s azok megszakadásáról, amelyre Patai Mihály utal, nincsenek hivatalos információim. Az biztos, hogy a Nemzeti Bank vezetése, *Surányi György* erősen ellenzett minden olyan lépést, amely megkérdőjelezte volna, hogy fizetni fogunk. Azt állította, hogy mindenképpen rosszabbul járna így az ország, mint a csendes átstrukturálással, amit végül is ténylegesen megvalósított a magyar jegybank 1994-ig. Visszatekintve, mégse lehet bizonyosra venni, hogy nem járt volna-e a javasolt megoldás előnnyel. Ha a kamatok elengedésének felvetése lehetséges lett volna, (amint az Patai közléséből kiderül), akkor óriási könnyebbséget jelentett volna egy ilyen konstrukció. Ezt elutasítani valóban hiba volt.

Egy biztos: az elmúlt negyed században az állami vagyont privatizáltuk, s jelentős részben külföldieknek adtuk el, amiből a régi kölcsönök egy részét visszafizettük. A külföldi adóssághoz képest mégsem tudtunk megszabadulni, azok újratermelődték... Mindez ma nagyobb gondot jelent, mint 1990-ben, mert mára „kiment a hitelek alól” a vagyoni fedezet. Sarkosan fogalmazva: államadósság van, állami vagyon nincs. (Eltekintve attól, hogy a jelen kormány törekszik az állami vagyon visszaszerzésére.)

A NAGY RENDSZEREK REFORMJA

Negyed százada egyebet sem hallunk, mint hogy szükség lenne rá. De hogy ki, mit ért rajta egész pontosan, azt nem könnyű meghatározni. S az sem világos, miért nem fogott hozzá nyomban az első kormány.

Úgy tűnik, a „reform” szó majdnem mindig az állampolgárok számára valamiféle szigorítást jelentő intézkedéscsomaggal egyenértékű. Többnyire azt jelenti, hogy a feladatok finanszírozását áttoljuk a privát szférába. Ez azonban nem reform, csak az állampolgári terhek növelése. Amennyiben ezek a változtatások nem járnak együtt a bérek párhuzamos növekedésével, akkor egyszerűen életszínvonalromlást eredményeznek.

Ilyen lépést megvalósítani nyilván minden időben nagy ellenállásba ütközik. Ezért is nem történt gyakorlatilag érdemi lépés húsz éve e téren. Politikai csaták részeként kezelték, s amit az egyik kormányzat meg akart valósítani, azt az ellenzék támadta, majd, kormánycsere után visszacsinálta. Ezért volt helyben járás a nagy rendszerek reformjában. A nyugati országokhoz képest béreink relatíve ma is nagyon alacsonyak. Gyakorlatilag azon a szinten vannak, mint 1990-ben: negyede, ötöde a magyar bér a nyugati béreknek. Hova hárítunk tehát tovább terheket? (Ha mégis történt valami, akkor csendben, „fű alatt” ment végbe, hogy minimális legyen a társadalmi felzúdulás. Ilyen volt például az egészségbiztosítási költségek egészének a munkavállalókra hárítása a közelmúltban...)

Antall József kormányának gazdasági csúcsmisztériumában tisztában voltak azzal, hogy mit kellene tenni. (A csúcsmisztérium – bár nem így hívták, – de facto, a Pénzügyminisztérium volt. Itt volt a költségvetés, az államháztartás egyensúlyáért a felelősség, a bankfelügyeleti csoport, a tervezési-gazdasági modellezési egység, a nemzetközi pénzügyi intézményekkel való tárgyalás és a szociális partnerekkel való egyezkedés feladata. A gazdasági kabinet vezetője a pénzügyminiszter volt. 1993-ig a kabinet tagja voltam magam is. Itt minden gazdasági jelentőségű kérdést megtárgyaltunk. Átfogó képben volt a tárca.)

Többek között azt is tudta a vezetés, hogy a hazai bér- és árviszonyok a nyugati piacgaz-

daságokhoz képest torzok. Azért, mert számos elemet, a lakhatás, az egészségügy, az oktatás költségeit a bérek nem tartalmazták (Sajnos, nem tartalmazzák még ma sem.)

„*A magyar munkabér abszurd módon alacsony. Ez nemcsak azért van így, amit általában emlegetni szoktak, hogy tudniillik a magyar munka termelékenységére és a külföldi termelékenységére közti különbség okozza ezt az elmaradást, hanem azért is, mert a magyar munkabérbe a legelemibb szükségletek sincsenek belekalkulálva.*” (Rabár, 2002, 103–104. oldal). Ez az elmaradás nem lehet teljes értékű indok, hiszen még napjainkban is közelebb van átlagos termelékenységünk az EU szintjéhez, mint bérszínvonalunk. Itt egyértelműen arról volt szó, hogy az életszínvonal egy részét költségvetési újraelosztásból finanszírozták.

A bérek ilyen csonkítása a tervgazdaságokban nem esetleges, hanem rendszerfüggő dolog volt. A szocializmus lényegéhez tartozott, hogy csak a minimális személyi szükségleteidet vásárolhattad meg a béredből. Lakást vagy kaptál az államtól, – alacsony bérleti díj mellett –, vagy a későbbiekben – például nálunk, erősen támogatott hitellel – vettél magadnak. Esetleg sok ingyen kalákamunkával, baráti segítséggel magad építettél házat. Az oktatás, az egészségügy gyakorlatilag ingyenes volt a szocializmusban. (Létezett ugyan akkor is paraszolvencia, de az ellátás biztosított volt és színvonalasnak minősült.) A felsőoktatás ingyenes volt. (Igaz, csak kevesen juthattak be az egyetemekre. Viszont utána munkahelyet biztosítottak számukra.)

A nyugdíjjárulék és az egészségbiztosítási járulék, ami a vállalatok számára is a bér jellegű költségeket növelte, viszonylag későn került bevezetésre. Addig a szakszervezetek (a szakszervezeti társadalombiztosítási központ, SZTK) szociális felelőssége volt e két terület. (Úgy is mondták a polgárok, ha orvoshoz fordultak, hogy „megyek az SZTK-ba”). Közvetlenül a rendszerváltozás előtti

években alakult ki a költségvetési finanszírozású SZTK-ból a biztosítási szemléletű társadalombiztosítás (Tb). Ekkor emelték ki a Tb-alapot a költségvetésből, külön, önálló pénzügyi alapként, s neveztek ki élére a gazdálkodás jogával felruházott főigazgatót. Megemelték törvényileg a nyugdíjjárulékokat, hogy megteremtsek a rövidesen nagyobb számban nyugdíjba vonuló polgárok járadékának fedezetét és elkülönítetten, az egészségbiztosítás fedezetét is. Mindkettő részben a vállalat, részben a munkavállaló fizette. Néhány évig ez még többletet is eredményezett a társadalombiztosítás alapjaiban. A járuléktöbblet vagyonhoz, követelésekhez juttatta a társadalombiztosítást, ami a vagyongazdálkodás szükségességét váltotta ki. Erre a rendszerváltozás idején igen csekély módon volt az apparátus felkészülve. Kezdetben még nem volt nagy gond, hogy mibe fektessék a szabad eszközöket, mert a törvényi rendelkezésre gyakorlatilag csak állampapírba lehetett befektetni. Az úgynevezett Lakásalapkötvényekbe, Lakásalap-fedezeti kötvényekbe kellett helyeznie a Tb-nek a szabad eszközeit. (A költségvetés ugyanis nem bírta már az OTP-lakáshitelek kamattámogatásának egyre növekvő költségeit. Gondoljuk csak meg: a hiteleket fix 3 százalékra adták, s az infláció pedig hamarosan 35 százalékra pörgött fel. A különbség, amit át kellett utalni az immáron önálló kereskedelmi bankká vált OTP-nek, nagy terhet jelentett a költségvetésnek). A Tb-többlet elvileg arra szolgált volna, hogy majd a későbbiekben a megnövekedett nyugdíjas létszám járadékát fedezze. (Azt még nem is láthatták előre, hogy a rendszerváltás után milyen tömegeket kell a nyugdíjrendszernek, mint előnyugdíjast, rokkantnyugdíjast megfinanszíroznia!) A demográfiai trendek már akkor is világosak voltak! Roppant sajnálatos, hogy az elkövetkező két évtizedben a kormányok arra használták fel a járulék szintjét, hogy azt csökkentve, a gazdálkodók

pillanatnyi versenyképességét javítsák. Nem éltek azzal a kivételes lehetőséggel, amit az a tény nyújtott, hogy a Ratkó-korszak gyerekei és unokái még munkaviszonyban vannak, és fel lehetett volna halmozni a Tb-alapokban annyi eszközt, ami majd – nem olyan távoli jövőben – lehetővé tenné a nyugdíjak fizetését. A gyerekszületések száma rohamosan csökkent. Előre kiszámítható, hogy mintegy két évtized múltán kevés lesz a járulékfizetők száma, s a nyugdíjalapba befolyó összeg.)

Visszatérve a kezdetekhez: 1988-ban alakult ki az egészségfinanszírozás új, biztosítási rendszere is. Addig azt teljes egészében a költségvetés állta. (Mint ahogy a fejlesztéseket később is.) A járulékemelés természetesen növelte a vállalatok számára a bérköltségeket. Annak fedezetét azonban, hogy majd később egy piaci alapú egészségügy vagy oktatásügy finanszírozására a munkavállalók képesek legyenek, nem teremtette meg ez a változás. Ehhez magukat a béreket kellett volna megemelni! De vajon, lehetséges lett volna ez akkor, a versenyképesség romlása nélkül?

A magyar bérköltségek még így is, járulékokkal együtt számítva is, csak töredékét érték (és érik ma is) el a nyugati bérköltségeknek. Kelet-Európában nem volt, – és nem alakult ki a rendszerváltás után sem –, olyan szakszervezeti mozgalom, amely egy realisabb szintre emelte volna a béreket. Örültek a munkavállalók, hogy egyáltalán megmaradt a munkahegyük a nagy összeomlásban.

Az ilyen bérszint és -szerkezet mellett bevonható és bevonandó külföldi tőke azonban csak konzerválta perifériás helyzetünket. Rabár Ferenc már 1990 júniusában előre látta ezt a helyzetet. A pénzügyminiszter rámutatott: ha nem alakulnak ki realisabb bér- és árviszonyok, akkor a beáramló külföldi működő tőke – amelyre viszont az országnak feltétlenül szüksége van –, torz információk alapján, torz szerkezetbe jön majd be. Így írt – pontosabban beszélt – erről egyik előadásában:

„...az a probléma, hogy a külföldi tőkét is abba a szerkezetbe vonzzuk, ami közismerten rossz és torz. Ha tehát az ár-és bérvizonyokat nem fogjuk helyreállítani akkor mindaddig ezt a torz szerkezetet konzerváljuk a beáramló külföldi tőkével együtt, amelyben jelenleg élünk. Arra van szükség, hogy ezt a felülvizsgálatot elvégezzük... Senki sem állítja, hogy támogatások nélkül, szociálpolitikai intézkedések nélkül létre fogjuk tudni hozni ezt az új rendszert... (...) Figyelembe kell vennünk két dolgot. Az egyik, hogy az ilyen szempontból történő beavatkozás a legkevésbé befolyásolja a piaci gazdálkodás feltételeit. A másik, hogy biztosítsa a létminimumot, vagy az átmeneti időben azt a fokozatos áttérést, amelyet az ország lakossága még képes elviselni.” (Rabár, 2002, 104–105. oldal)

Hogy egészen pontosan hogyan képzelte el Rabár a folyamatot, azt az 1990-ben elkészült dokumentumok nem igazán tükrözik. Annyi bizonyos, hogy úgy vélte, szükség lenne ehhez a folyamathoz egy körülbelül másfél éves átmeneti periódusra. Ez azonban nem adatott meg számára. Mindenesetre gondolataira – helyettesét, az akkori politikai államtitkárt (e sorok szerzőjét) leszámítva –, gyakorlatilag senki nem volt figyelemmel.

Visszatekintve megállapítható tehát, hogy meg lehetett volna teremteni a reálisabb bérvizonyokat. Egy központilag levezényelt ár-bér-reformmal! S ha a bérek emelése összekapcsolódott volna a Tb-járulékok csökkenésével, akkor a költségvetés ellehetetlenülése nélkül is végrehajtható lett volna! (Megl lehet, hogy Rabár a szociálpolitikai reformokat említve, valami ilyesmire utalt. De kifejtve nem volt sehol.) Ismereteim szerint ezt sem a gyakorlati életben, sem a szakirodalomban senki nem vette fel. Pedig, ha kellő komplexitással történik, nem jelentett volna rosszabb pozíciót sem a vállalatok, sem a költségvetés számára. Éppen ezért lehetett volna megvalósítani! Természetesen, csak addig állt (volna) fenn ez a lehetőség, amíg a vállalatok állami tulajdonban

voltak. A privatizáció után nyilván nehezebb, vagy egyenesen lehetetlen lett volna ilyen direkten beavatkozni a vállalatok döntéseibe. De valójában még a felvetés is olyan idegen volt a piacosítás lázában élő magyar társadalomban, hogy meg se fogalmazódhatott!

A rendszerváltozás „gazdaságpolitikája” általános elvek alapján való sodródás volt. Azt kell mondanunk, hogy az első száz napban kidolgozott hároméves program ellenére, nem volt meg a hatalmas feladat levezénylésének kellő részletességgel kidolgozott terve. Túl sokat várt ugyanis mindenki „a piac” automatizmusaitól. Valószínűleg maga Rabár Ferenc is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Előre tekintve: jövőnket alapvetően meghatározza, hogy ezeket a lépéseket nem tettük meg. A piac magától, különösen a jelen globális versenyhelyzetben, nem fogja megemelni a béreket. A belső piac ezáltal viszont relatíve szűk marad, ami az erre a piacra alapozott növekedést gátolni fogja továbbra is. A megélhetési kényszer alatt a magánszemélyek bevállalják a minimálbéres foglalkoztatást, s a „szürkegazdaságban” próbálnak meg kiegészítésképpen tevékenykedni. Ezzel azonban jövőbeni szegénységüket alapozzák meg, hiszen a várható nyugdíjak a megélhetésre messze nem lesznek elegendők. Ez a társadalomban mind a mai napig nem tudatosult eléggé. Az egészségügy katasztrofális helyzetét a forráskivonás, amely ebből az ágazatból történt, hovatovább elviselhetetlenné teszi. Ami reform itt csendben megtörtént, az csak az egészségügyi kiadásoknak (a járulékkerhek egészének!) a munkavállalók vállaira helyezését jelenti. Visszavettük, amit a koraszülött jóléti társadalom a szocializmusban adott...

Beszűkíti tehát a kormányok cselekvési lehetőségeit, hogy képtelenek voltak a kormányok a nagy rendszerek olyan reformjára, ami

a folyamatosan újratermelődő államháztartási hiányokat megakadályozta volna, s így az állam eladósodottsága ott van (nagyjából) ma is, ahol volt. Az állam vagyona azonban – mint mondtuk –, csekély fedezet már erre... Az államadósság, különösképpen a külső adósságok korlátozzák a kormányok szuverenitását. A politikai szabadság pedig csak félszabadság.

Gazdasági függésünk korlátját jelenti gazdaságpolitikánknak. Helyesen törekszik a jelenlegi kormányzat csökkenteni a külső függést, de a kilátások hosszú menetelést jeleznek e téren. Mindenesetre, ha jobban értjük a helyzet okait, akkor jobb reményeink lehetnek egy társadalmi kiegyezésre és összefogásra, ami a sikeres előrehaladás alapfeltétele.

IRODALOM

LÓRÁNT K. (szerk.) (2015): *A rendszerváltáshoz vezető út*. RETÖRKI

PATAI M. – PARRAGH L. – LENTNER Cs. (2015): *Magyarország a változó világban*. Éghajlat Könyvkiadó

POZSGAI I. – POLGÁR T. (2003): *A rendszerváltás (k)ára*. Kossuth Kiadó

RABÁR F. (2002): *A kötéltáncos magányossága*. Válogatott írások, 103–104. oldal, Osiris Kiadó

Parlamenti előterjesztés a költségvetés módosításáról, 1990. július 10. (In: Rabár Ferenc: *A kötéltáncos magányossága*.)